

 <http://orcid.org/0000-0003-1333-3763>

RAFAL MAJEREK
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
rafal.majerek@uj.edu.pl

Pisarstwo kobiet w Słowacji w latach 90. XX wieku. Konteksty – teksty – relacje¹

Women's Writing in Slovakia in the 1990s. Contexts – Texts – Relations

Abstract: The repositioning of women's writing represents one of the key transformations in Slovak literature following the Velvet Revolution. During the first decade of the post-communist transition, women's writing gradually moved from the periphery towards the center of the literary field, acquiring increasing influence over its dynamics. The first part of the article examines the most important contexts of this process, focusing in particular on women's association initiatives, the reception of feminist concepts, and ways of understanding women's writing. The second part analyzes selected artistic and formal strategies as well as the dominant thematic areas of the period in question. Research shows that Slovak women authors of the 1990s frequently draw on autobiographical modes of writing, transgress genre and discourse boundaries, and thematize questions of identity and women's experience in various contexts – familial, intimate, and social. Issues of corporeality and sexuality also feature prominently; within a feminist framework, questions of power relations and oppressive cultural mechanisms also emerge. From the perspective adopted here, the repositioning of women's writing is understood as an emancipatory process: its conditions were created by political transformation, while its course was shaped by specific communal and individual creative, publishing and scholarly initiatives.

Keywords: Slovak literature, The Velvet Revolution, feminism, women's writing, emancipation

Abstrakt: Zmiana pozycji pisarstwa kobiet jest jedną z kluczowych zmian w literaturze słowackiej po aksamitnej rewolucji. W pierwszej dekadzie postkomunistycznej transformacji rozpoczyna się stopniowy proces jego przemieszczania się z peryferii do centrum i zyskiwania coraz większego wpływu na dynamikę rozwojową literatury. W pierwszej części artykułu omówione zostały najważniejsze konteksty tego procesu, przede wszystkim inicjatywy stowarzyszeniowe kobiet, recepcja koncepcji feministycznych i sposoby rozumienia pisarstwa

¹ Niniejsza publikacja została sfinansowana ze środków Wydziału Filologicznego w ramach Programu Strategicznego Inicjatywa Doskonałości w Uniwersytecie Jagiellońskim.

kobiet. W drugiej części wskazano wybrane strategie artystyczne i formalne oraz dominujące w twórczości kobiet kręgi tematyczne. Zgodnie z przedstawionymi ustaleniami w tekstach słowackich autorek lat 90. znaczące są: nawiązania do autobiografizmu, przekraczanie granic gatunków i dyskursów, tematyzowanie zagadnień tożsamości i doświadczeń kobiet w różnych kontekstach – rodzinnym, intymnym, społecznym. Istotne miejsce zajmują również kwestie cielesności i seksualności, w ramach linii feministycznej dodatkowo pojawiają się problemy relacji władzy i opresyjnych mechanizmów kultury. W przyjętej perspektywie zmiana pozycji pisarstwa kobiet jest procesem emancypacyjnym, dla którego warunki stworzyła transformacja ustrojowa, natomiast jego przebieg określiły konkretne, zarówno wspólnotowe, jak i indywidualne inicjatywy twórcze, wydawnicze i badawcze.

Słowa kluczowe: literatura słowacka, aksamitna rewolucja, feminizm, pisarstwo kobiet, emancypacja

Aksamitna rewolucja oraz następujące po niej przemiany polityczne, społeczne i ekonomiczne otworzyły nowy etap w historii Słowacji, w znaczący sposób wpływając również na rozwój literatury i sposób funkcjonowania życia literackiego. Mimo że przełom 1989 roku często w słowackich pracach bywa, przede wszystkim z pozycji strukturalistycznych, kwestionowany jako cezura historyczno-literacka, trudno zaprzeczyć, że w warunkach wolności i rozpoczętych procesów demokratyzacji znacznie zmieniło się samo postrzeganie oraz usytuowanie literatury wobec różnych porządków oraz układów odniesienia, co samo w sobie sprawiło, że mogła ona nieść nowe znaczenia i przyjmować nowe funkcje (Majerek 2021, 104). W pluralistycznej przestrzeni literackiej, jaka kształtowała się równoległe z procesami postkomunistycznej transformacji, poszukiwano nowych poetyk i rejestrów tematycznych oraz, co szczególnie istotne w kontekście problematyki artykułu, coraz wyraźniej zaznaczała się obecność głosów wcześniej marginalizowanych, pojawiały się też próby dekonstrukcji dominujących narracji, nie tylko komunistycznej czy nacjocentrycznej, ale również patriarchalnej.

Dla słowackich autorek lata 90. oznaczają początek procesu prowadzącego do zmiany usytuowania ich pisarstwa w polu literackim oraz wzrostu prestiżu i znaczenia ich twórczości. W pierwszej dekadzie transformacji pisarstwo kobiet zaczyna się powoli przemieszczać z pozycji peryferyjnych w kierunku centrum, zyskuje pewną widoczność i wzbudza zainteresowanie, podejmowane są też próby nazwania jego specyfiki w ramach aktualnej produkcji literackiej. Z dzisiejszej perspektywy, czy też w porównaniu ze strukturą genderową pola literackiego ostatnich lat, w którym udział autorek i autorów jest stosunkowo zrównoważony², reprezentacja pisarek w pierwszej dekadzie po aksamitnej rewolucji może się wydawać dosyć skromna (biorąc pod uwagę liczbę opublikowanych tytułów). W okresie tym jednak nawet skromna, ale dostrzegalna obecność kobiet

² Ogólnie zarysować ją można chociażby na podstawie list książek nominowanych do ważnych nagród literackich oraz ich laureatów i laureatek. W ostatnich 10 edycjach nagrody Anasoft litera (2014–2023), uważanej za najbardziej prestiżowe słowackie wyróżnienie literackie, pięć razy za najlepszy tytuł roku uznane zostały książki autorstwa kobiet i pięć razy autorstwa mężczyzn. Podobne proporcje odnaleźć można wśród pozycji nominowanych do nagrody.

w życiu literackim stanowiła przełom na tle dotychczasowej tradycji, co potwierdzają teksty o charakterze syntetycznym, podsumowujące rozwój literatury słowackiej po 1989 roku. Znajdziemy w nich między innymi stwierdzenia o „prawdziwej emancypacji prozy kobiecej jako zjawiska mniejszościowego w całym kompleksie prozy fabularnej” (Marčok 2004, 282)³, uwagi o tekstach feministycznych, traktowanych jako zdecydowanie nowe zjawisko (Chrobáková-Repar 1999, 13; Hučková 2005; Čúzy 2007, 124), próby bardziej szczegółowego scharakteryzowania literatury feministycznej i pisarstwa kobiet oraz wskazania na różnice między nimi (Součková 2009, 34–35).

Zmiana pozycji pisarstwa kobiet, dostrzegalna zarówno na płaszczyźnie produkcji, jak i recepcji, nie była efektem nagłego rozkwitu ich umiejętności literackich. Tłumaczyć ją należy, moim zdaniem, wskazując kulturowe i instytucjonalne konteksty oraz powiązane i skorelowane ze sobą czynniki, które tę zmianę umożliwiały, inspirowały sposoby rozumienia własnej sprawczości oraz podkreślały wartość wielogłosowości w sferze kultury i literatury. Pojęciem, które wydaje się przydatne w opisie procesu przemian, jakimi twórczość kobiet i jej status podlegały, jest, pojawiająca się w cytowanej wypowiedzi Marčoka, mniejszościowość. Świadomość mniejszościowej pozycji autorek czy też marginalizacji ich tekstów w słowackim życiu literackim, a na ogólniejszym poziomie problem sankcjonowanej kulturowo, społecznie i instytucjonalnie nierówności płci, można uznać za jeden z punktów wyjścia i ważnych impulsów prowadzących do aktywizacji kobiet na polu twórczości, zwiększania różnych form jej widoczności w dyskursie literackim, budowania refleksji teoretycznej i krytycznej na jej temat. Dyskryminacyjne mechanizmy w strukturze społecznej i życiu kulturalnym nie były, oczywiście, odkryciem okresu transformacji, na problemy te w różnym zakresie zwracano uwagę od pierwszych projektów emancypacyjnych. Jednak warunki społeczno-kulturowe po 1989 roku stworzyły większe niż dotychczas możliwości, by poczucie nieuzasadnionej i niesprawiedliwej marginalizacji wykorzystać mobilizująco, projektując określone zmiany i na ich rzecz działając. Aspekt ten był najwyraźniejszy wśród pisarek, które tworzyły słowackie środowisko feministyczne lub z nim współpracowały, ale potrzeba „wyjścia z milczenia” widoczna była również u autorek, które nie angażowały się w inicjatywy feministyczne, niemniej swoimi tekstami wpisywały się w proces emancypacji twórczości kobiet. Powstający po aksamitnej rewolucji pluralistyczny kształt kultury, jej dynamiczne przemiany, destabilizujące dotychczasowy porządek, sprzyjały stawianiu pytań dotyczących kulturowych modeli i polityk tożsamości oraz skłaniały do poszukiwań nowych strategii twórczych i sposobów opisywania doświadczeń dotychczas nieposiadających reprezentacji kulturowych, w tym literackich. W nowym kontekście świadome i nieświadome praktyki autocenzury miały mniejszy wpływ na tworzenie dzieł i próby ich publikacji; „(...) większa samoświadomość, świadomość własnych możliwości, chęć znalezienia własnego języka i wyrażenia siebie” (Haugová 1995, 3) – tak poetka Mila Haugová w jednym z wywiadów mówiła o przyczynach coraz bardziej znaczącej obecności piszących kobiet

³ Fragmenty tekstów słowackich podaję we własnym tłumaczeniu.

w literaturze słowackiej. Nową perspektywę refleksji na temat własnej pozycji i możliwości uznać można za jeden z kluczowych czynników służących zmianie, pozostający w relacjach z takimi zjawiskami, jak kontakt z zagranicznymi, zwłaszcza zachodnimi, kontekstami kulturowymi oraz podejmowane inicjatywy stowarzyszeniowe.

W latach 90. powstało w Słowacji kilka znaczących organizacji kobiecych, o różnym profilu i obszarze działań; istniały stowarzyszenia akademickie, powstawały również instytucje o charakterze społecznym czy interwencyjnym (Filadelfiová, Bútorová 2010, 368). W podjęciu pogłębionej, teoretycznej refleksji na temat praw kobiet, a także ich pozycji w kulturze i literaturze kluczową rolę odegrało stowarzyszenie *Aspekt*, założone w 1993 roku i wyraźnie deklarujące się jako organizacja feministyczna. Jego założycielki, Jana Juráňová i Jana Cviková, wspominają: „To była polityczna i strategiczna decyzja, która nas wyróżniła i zdefiniowała. W wielu aspektach skomplikowała naszą pozycję, ale w niektórych nam też pomogła. Nasza pozycja była jasna...” (Juráňová, Cviková 2010, 378). Feminizm, którego różne nurty prezentowano głównie na łamach wydawanego przez stowarzyszenie czasopisma „*Aspekt*”, był w Słowacji, podobnie jak w innych krajach postkomunistycznych, przyjmowany przez znaczną część środowiska kulturalnego raczej krytycznie, czasem wręcz wrogo. Koncepcje feministyczne były wyśmiewane, karykaturalnie przedstawiane jako antymęska, marksistowska i dogmatyczna ideologia, która doprowadzi do rozpadu rodziny i tradycyjnego porządku społecznego. Ich dyskredytacji służyć także miały wypowiedzi autorytetów, ożywiające niedawno minioną, jednoznacznie ocenianą przeszłość, utrzymane w stylu cytowanych przez Stanisławę Chrobákovą⁴ słów znanego literaturoznawcy, Valéra Mikuli: „Feministki u nas przejęły rolę partii komunistycznej” (Chrobáková 1997, 91). Negatywny sposób prezentowania feminizmu, obecny w tych krytycznych, a przy tym niepopartych argumentami komentarzach, nie miał nic wspólnego z upowszechnianymi przez *Aspekt* koncepcjami feministycznymi i jego działalnością, skoncentrowaną przede wszystkim wokół zagadnień związanych z nierównością, dyskryminacją ze względu na płeć, brakiem opisów doświadczeń kobiet w kulturze. Niezlomnym strażnikiem patriarchy chodziło o sformułowanie jednoznacznego przesłania – feminizmu należy unikać. Inną strategią wypierania z dyskursu i sposobem unieważniania feminizmu było „głośne milczenie”, ignorowanie kojarzonych z nim inicjatyw, tekstów itd. (Juráňová 1999, 46).

Niechętny stosunek do feminizmu, oparty nie tylko na ignorancji i arogancji, ale także na pewnych, choć niewyrażanych wprost obawach przed naruszeniem istniejących relacji władzy, przejawiał się w różnych polach dyskursywnych, także w ówczesnej krytyce literackiej. W subtelnej formie przybierał postać pochwały, że autorka nie utożsamia się z feminizmem, w bardziej kuriozalnej brzmiały na przykład tak: „Wierszyki pisz dalej, trzymam kciuki, to zdecydowanie lepsze, niż filozofować gdzieś w *Aspekcie*. I przyjedź do Bratysławy, pokażemy Ci z Koleničem [Ivan Kolenič – poeta i prozaik – dop. R.M.] schody do piekła”

⁴ Aktualnie autorka posługuje się nazwiskiem Chrobáková-Repar.

(Turan 2000, 17). W taki protekcyjny sposób, łącząc niechęć do feminizmu i homospołeczne pragnienia, pisał w recenzji debiutanckiego tomu poezji Lucii Eggenhofferovej *Dni na dłoni* (*Dni na dlani*, 1999) Andrijan Turan, poeta należący do tzw. generacji barbarzyńców. Przykładów utrzymanych w podobnym tonie wypowiedzi w ówczesnej krytyce literackiej i ogólnie w przestrzeni medialnej znaleźć można wiele, nie przyniosły one jednak, co ważne, efektu mrozącego, w pewien sposób były też równoważone głosami świadczącymi o próbie zrozumienia feministycznej perspektywy. Najistotniejsza była konsekwencja prowadzonych przez Aspekt działań, oparta na przekonaniu o ich potrzebie, wartości i samej możliwości zmiany. Wspominając pierwszy okres funkcjonowania stowarzyszenia, Juraňová i Cviková podkreślają: „W latach 90. byliśmy bardzo zmotywowane tym, że nie tylko dostrzegaliśmy, co nie jest w porządku, ale zyskiwałyśmy też narzędzia, żeby to nazwać. I skontekstualizować. Chociaż taki krytyczny ogląd przynosił, oczywiście, też negatywne emocje, tak naprawdę było to bardzo silne, pozytywne doświadczenie” (Juraňová, Cviková 2010, 380).

Literatura wraz z jej społeczno-kulturowymi kontekstami i uwarunkowaniami były jednym z głównych obszarów zainteresowań Aspektu od momentu jego powstania. Z literaturą związana była działalność zawodowa jego założycielek – Juraňová, dziś mająca status jednej z najważniejszych pisarek słowackich, była aktywna twórczo od schyłku lat 80., zajmowała się również tłumaczeniami, pracowała w teatrze i pismach literackich, Cviková prowadziła badania literaturoznawcze, czynna była również jako tłumaczka, krytyczka literacka i redaktorka. Na łamach czasopisma „Aspekt”, którego tematyczne numery uznać można za mapę istotnych z feministycznej perspektywy problemów (między innymi *Mit piękna*, *Macierzyństwo*, *Przemoc*, *Kobiece ciało*, *Pisarstwo kobiet*, *Historie kobiet*), publikowano teksty z różnych dziedzin, w tym utwory literackie, artykuły dotyczące zagadnień teoretycznych, historyczno- i krytycznoliterackich, a w 1996 roku stowarzyszenie rozpoczęło serię książkową. Do dziś ukazują się w niej utwory literackie, przekłady ważnych tekstów feministycznych, monografie naukowe i prace przeznaczone dla młodych czytelników. Do istotnych inicjatyw należało także przypominanie twórczości pisarek zapomnianych oraz nowe odczytywanie tekstów tych nielicznych autorek, których utwory stały się częścią kanonu literatury. Nowa kontekstualizacja i reinterpretacja starszych tekstów były poszukiwaniem własnej genealogii, próbą zmapowania przestrzeni pamięci literackiego doświadczenia kobiet, a także tworzyły ważne punkty odniesienia dla refleksji nad ich pozycją we współczesnym życiu literackim.

Znaczenie Aspektu w procesie emancypacji pisarstwa kobiet jest, moim zdaniem, niezwykle istotne i nie mam na myśli jedynie efektów pracy stowarzyszenia w postaci publikacji tekstów literackich czy wyników badań. Kluczowe wydają mi się: zaproponowanie nowych sposobów rozumienia własnego usytuowania w strukturach władzy (na poziomie ogólnym, ale też w ramach pola literackiego), wskazanie możliwości oporu wobec reprodukowanych mechanizmów dominacji oraz budowanie świadomości wartości własnego głosu i własnej sprawczości. Proces powolnych przemian na poziomie świadomości, pewna destabilizacja paradygmatów kultury, opartych na patriarchalnych praktykach wykluczania

i unieważniania, przebiegały w latach 90., a działo się to głównie dzięki feministycznej perspektywie, chociaż ze względu na niesprzyjającą atmosferę, przejawy *backlashu* itd. bywała ona często pomijana lub nienazywana wprost jako kontekst zmiany.

Aspekt nie był jedyną odpowiedzią na poczucie marginalizacji kobiet w życiu literackim. W 1992 roku zainicjował działalność Klub Słowackich Prozaiczek Femina, mający na celu propagowanie twórczości kobiet oraz zbudowanie sieci relacji między nimi, podstaw współpracy i wsparcia w konkretnych inicjatywach. Słowami jednej z jego założycielek, Danieli Příhodovej, pisarkom chodziło o „wspólne wyjście z cienia, w którym nie z własnej woli się znalazły” (Příhodová, Farkašová 2009, 7). Zamierzenia te realizowane były poprzez projekty wydawnicze, spotkania autorskie, dyskusje dotyczące zarówno aktualnych wydarzeń literackich, jak i tradycji pisarstwa kobiet. Szczególnie ważne były antologie, w których prezentowano przede wszystkim teksty autorek konsekwentnie pomijanych w wydawanych zbiorach. Etela Farkašová, współzałożycielka klubu, następująco wyjaśniała znaczenie publikacji poświęconych wyłącznie autorom: „Nie chodziło wcale o wyizolowanie ich z korpusu literatury narodowej czy postawienie ich w opozycji do kolegów pisarzy (jak to, podobnie jak założenie Klubu Słowackich Prozaiczek Femina, było czasem błędnie interpretowane), ale o uczynienie ich bardziej widocznymi, przedstawienie ich, a jednocześnie stworzenie bardziej kompleksowego obrazu naszej literatury” (Příhodová, Farkašová 2009, 18–19). W kulturze, w której normę reprezentuje „pisarz”, co potwierdzają kanoniczne prace z zakresu historii literatury i tytuły w stylu *Słownik pisarzy słowackich* (mimo powszechności feminatywów w języku słowackim), tak definiowane działania miały znaczenie zarówno praktyczne, jak i symboliczne. Femina istniała do 2008 roku, w przeciwieństwie do Aspektu zakres jej działalności ograniczał się do zagadnień literackich – konkretnych projektów wydawniczych (osiem antologii opowiadań, w tym cztery „dwunarodowe” – trzy prezentujące teksty słowackich i austriackich autorek, jedna pisarek słowackich i norweskich) oraz inicjatyw popularyzatorskich. Aktywności klubu nie towarzyszyły wyraźne deklaracje ideowe, chociaż niektóre z jego członkiń podejmowały współpracę z Aspektem, przede wszystkim Farkašová, która swoje teksty prozatorskie publikowała także w wydawnictwie stowarzyszenia, a w latach 90. była najważniejszą promotorką filozoficznej myśli feministycznej.

Recepcja koncepcji teoretycznych, głównie zachodnich, z zakresu krytyki feministycznej stanowi kolejny ważny kontekst rozwoju pisarstwa kobiet w Słowacji w pierwszej dekadzie transformacji. Tłumaczenia kluczowych tekstów reprezentujących różne nurty i pochodzących z różnych etapów kształtowania się feminizmu akademickiego, a także oryginalne prace słowackich autorek prezentowane były głównie w czasopiśmie. Dominującą rolę odgrywał, oczywiście, „Aspekt”; pisarstwo kobiet było tematem pierwszego numeru z 1995 roku, w pozostałych regularnie publikowano prace teoretyczno- i historycznoliterackie, zarówno sytuujące się w nurcie *women's studies*, jak i inspirowane konkretnymi propozycjami krytyki feministycznej. Ważne artykuły ukazywały się również, chociaż niezbyt często, w najpopularniejszych i uznawanych za najbardziej prestiżowe pismach.

Na łamach „Romboidu” Farkašová opublikowała między innymi prace *Literatura feministyczna i jej filozoficzne zaplecze* (*Feministická literatúra a jej filozofické východiská*, 1991, nr 2, 3), *Ucieczka z języka moderny (i poszukiwanie „nowego” języka z perspektywy feministycznej)* (*Útek z jazyka moderny [a hľadanie „nového” jazyka z feministickej perspektívy]*, 1992, nr 7). W piśmie tym ukazał się też tekst czeskiej germanistki Ireny Šebestovej *Pisarstwo kobiet i kobieca estetyka* (*Ženská literatúra a ženská estetika*, 1999, nr 5), mapujący debaty na temat pisarstwa kobiecego w krajach niemieckojęzycznych w latach 70. Pozycja rodzącego się w tym konkretnym okresie i przestrzeni dyskursu o feminizmie mogła do pewnego stopnia przypominać sytuację słowacką w latach 90., dlatego artykuł ten miał nie tylko wartość poznawczą, ale także potencjalnie inspirującą. W 1991 roku twórczość kobiet była tematem jednego z numerów pisma „Slovenské pohľady” (nr 11); oprócz tekstów literackich, między innymi Mili Haugovej, Lýdii Vadkerti-Gavornikovej, Alty Vášovej, Jany Bodnárovej i Elfriede Jelinek, opublikowano w nim artykuły Héléne Cixous, Jany Cvikovej, Marceli Mikulovej i Grażyny Borkowskiej.

Można stwierdzić, że świadomość istnienia fenomenu pisarstwa kobiet, który wymaga krytycznej refleksji, była obecna w dyskursie literaturoznawczym lat 90., chociaż nie pojawiły się w tym okresie wyraźniejsze teoretyczne dyskusje czy spory na temat jego specyfiki, stworzenia jego definicji itd. Prezentowano, przede wszystkim na łamach „Aspektu”, różne inspirujące dla literaturoznawstwa propozycje (między innymi Elaine Showalter, Luce Irigaray, Héléne Cixous, Judith Butler), które wyznaczały horyzont teoretyczny i mogły być wykorzystywane w konkretnych projektach badawczych; doświadczenia zachodniej krytyki feministycznej wskazywały przy tym, że opis pisarstwa kobiet w formie wyliczenia określonych systemowych cech jest niemożliwy. Podkreślała to Farkašová, przywołując różne stanowiska i perspektywy we wstępie do, przygotowanej przez Klub Femina, antologii *Espresso Eva*, jednocześnie nie rezygnując z przekonania o określonej, wynikającej między innymi z doświadczenia społecznego i kulturowego kobiet oraz usytuowania pisarek wobec kanonów i dominujących form reprezentacji specyfice ich twórczości, możliwej jednak do scharakteryzowania jedynie w ogólnym, dalekim od esencjalizmu zarysie (Farkašová 1994). Przestrzeń pisarstwa kobiet, zróżnicowaną i zindywidualizowaną, na płaszczyźnie najogólniejszej tworzyć mają teksty tematyzujące zagadnienia tożsamości kobiet i ich doświadczeń w różnych kontekstach – psychologicznym, społecznym, kulturowym. W ramach modelowego ujęcia można również wskazać pewne dominujące kręgi tematyczne, jak relacje rodzinne, związki intymne, codzienność, cielesność, doświadczenia negatywne, opresja norm kulturowych, a także, związane z próbą wykroczenia poza skanonizowane sposoby literackiej ekspresji, elementy stylistyczne i kompozycyjne – fragmentaryczność, nielinearność, metaforyczność, dygresyjność, synkretyzm. Pośrednio, rozumiejąc pisanie jako formę tworzenia tożsamości kobiety-autorki, Farkašová zwracała uwagę na kolejne istotne cechy – elementy autobiografizmu oraz autotematyzm. Jej ustalenia na poziomie ogólnym korespondują z rozważaniami prezentowanymi w latach 90. chociażby w polskiej wiedzy o literaturze (między innymi

Kraskowska 2000, 2001), a jako założenia dotyczące rozumienia pisarstwa kobiet, chociaż niekoniecznie wprost wyrażane, odnaleźć je można w sposobach pisania o tekstach słowackich autorek w krytyce literackiej. Warto podkreślić jeszcze jeden aspekt – znacząca część powstającej dzięki aktom pisania i czytania przestrzeni pisarstwa kobiet lat 90., ze względu na deziluzyjny i subwersywny wymiar, stanowiła kontrapunkt dla tekstów potwierdzających uprzedzenia, stereotypy i relacje władzy, takich jak schematyczne romanse, z którymi w przeszłości powszechnie łączono przymiotnik „kobięcy”. Skojarzenia te nie zniknęły z przestrzeni kultury, w okresie transformacji zresztą zalewająca rynek literatura komercyjna, tłumaczona i rodzima, sprzyjała ich trwaniu, niemniej w dyskursie literaturoznawczym pojęcie to zaczęło zyskiwać nowe znaczenia.

W słowackim życiu literackim pierwszej dekady transformacji obecne są autorki reprezentujące różne generacje; niektóre z nich, jak Alta Vášová czy Eteľa Farkašová publikowały przed 1989 rokiem, większość (między innymi Jana Juráňová, Stanislava Chrobáková, Jana Bodnárová, Mária Bátorová, Jana Beňová, Zuzana Mojžišová, Veronika Šikulová, Danko Zavadová) wydała debiuty książkowe już po aksamitnej rewolucji. Ich twórczość jest zróżnicowana pod względem poetyki oraz preferencji tematycznych i w ramach prezentowanego artykułu, będącego jedynie próbą zasygnalizowania kluczowych kwestii związanych z tytułowym zagadnieniem, niemożliwe jest oddanie tej różnorodności. Postaram się więc, w formie przeglądowego ujęcia i ograniczając się do twórczości prozatorskiej, przedstawić wybrane tendencje oraz wskazać ich przykładowe tekstowe egzemplifikacje, zwłaszcza takie, które pokazują proces powstawania w literaturze słowackiej wyraźnego obszaru, identyfikowanego jako linia pisarstwa kobiet, i które uznać można, uwzględniając dynamikę literatury w pierwszych dwóch dekadach XXI wieku, za reprezentujące istotną wartość rozwojową.

Odnosząc publikowane w latach 90. teksty słowackich autorek do przywołanego powyżej sposobu rozumienia obszaru pisarstwa kobiet, można stwierdzić na płaszczyźnie modelowej wyraźną obecność w nich takich elementów, jak między innymi strategie autobiograficzne, autotematyzm, synkretyzm, fragmentaryczność czy określone preferencje tematyczne, wyznaczone głównie przez problematykę doświadczeń kobiet, ich tożsamości, relacji rodzinnych i intymnych. Konkretnie realizacje tekstowe pokazują natomiast zindywidualizowane style i sposoby prezentowania konkretnych zagadnień. Dobrą ilustracją mogą być różne podejścia do autobiografizmu czy sposoby korzystania z elementów poetyki literatury dokumentu osobistego. Posłużę się kilkoma przykładami. W przypadku Farkašovej nawiązania do dziennika w prozie *Deň za dňom* (*Dzień za dniem*, 1997), przedstawiającej sytuację matki opiekującym się chorym dzieckiem, służą podkreśleniu powtarzalności codziennej troski o syna, rytmu, do którego musi się ona dostosować, a jednocześnie otwierają przestrzeń dla autorefleksji, opisów niejednokrotnie ambiwalentnych emocji oraz uwag dotyczących społecznych sposobów definiowania „normalności” i ich konsekwencji w jednostkowym życiu. W debiucie Šikulovej *Odtiene* (*Odcienie*, 1997) i kolejnym opublikowanym w latach 90. utworze *Z obloka* (*Z okna*, 1999), charakteryzowanych jako „pisanie o sobie i swoim własnym, małym świecie” (Kršáková 1999, 83), życie intymne,

rodzina, znana przestrzeń są podstawowymi punktami odniesienia, tworzącymi swoistą sieć relacji, w których narratorka próbuje odnaleźć własne miejsce, usytuować własną wrażliwość, sposób postrzegania świata i wybory wobec istniejącego, w tym genderowego, porządku najbliższego otoczenia. W przypadku tej autorki istotne są również poszukiwania własnej pozycji w polu twórczości, na które znacząco wpływa świadomość literackiego dorobku ojca, Vincenta Šikuli, jednego z najważniejszych prozaików słowackich drugiej połowy XX wieku. Sygnały autobiografizmu są w tekstach Šikulovej wyraźne, chociaż nie wykorzystuje ona ram literatury dokumentu osobistego. W większym stopniu korzysta z nich Chrobáková w prozie *Krutokradma (Okrutnoskrytość, 1997)*, skonstruowanej w formie dziennikowych/quasi-dziennikowych zapisów wydarzeń z życia rodzinnego, zawodowego, spotkań z realnymi postaciami słowackiej sceny kulturalnej, towarzyszących im refleksji, komentarzy na temat zjawisk politycznych, społecznych, życia literackiego, przeczytanych książek itd. Poszczególne fragmenty nie są datowane, jedynie w podtytule pojawia się informacja, że obejmują okres 1990–1996. W tekście przeplatają się dwa porządki: intymny i społeczno-kulturalny, odpowiadające charakterystycznym postawom obecnym w pisarstwie autobiograficznym – wyznaniu i świadectwu (Czermińska 2000), podporządkowane podmiotowej, zdecydowanej indywidualnej, także w ocenie aktualnych wydarzeń, perspektywie. Sygnały autobiograficzności i sugestia lektury w takim kluczu są też obecne w debiucie Zavadovej *Tretí deň nedela (Trzeci dzień niedziela, 1999)*, począwszy od poprzedzającego tekst oświadczenia autorki, zgodnie z którym „imiona bohaterów nie zostały wymyślane, a zbieżność ich zachowań z rzeczywistością zupełnie nie jest przypadkowa” (Zavadová 1999, 5), poprzez wykorzystywanie nawiązań do formy dziennikowej i listów, po wprowadzenie do tekstu konkretnych postaci z życia literackiego i kulturalnego Słowacji lat 90. Jednocześnie jednak referencjalność jest osłabiana uwagami o fikcyjności, roli wyobraźni w procesie twórczym czy proponowaną przez autorkę klasyfikacją prozy jako powieści.

Jak widać z przytoczonych przykładów (listę tę można by rozszerzyć, między innymi o niektóre teksty Bodnárovej czy Vášovej), autobiografizm, którego różne elementy są aktualizowane w tekstach, chociażby na płaszczyźnie nawiązań formalnych, bezpośrednich odniesień do życia autorki i bliskiej jej rzeczywistości, sugestii interpretacyjnych, stanowi ważny punkt odniesienia, ale nie jest realizowaną konsekwentnie strategią. Być może kategoria autofikcji okazałaby się przydatna w opisie tej części produkcji literackiej, dokładne rozważenie tej możliwości wykracza jednak poza ramy prezentowanego artykułu. Niezależnie od systematyzujących rozstrzygnięć w kontekście procesu emancypacji słowackiego pisarstwa kobiet strategię wprowadzającą do literatury zróżnicowane głosy, prezentujące doświadczenia kobiet z wyraźnym podmiotowej, indywidualnej perspektywy (matki, partnerki, pisarki, uczestniczki życia kulturalnego i literackiego itd.), wydają się kluczowe. Nawiązania do stylów autobiograficznych temu właśnie służą, podkreślają fakt mówienia we własnym imieniu, zwykle też otwierają zagadnienia tożsamości kobiet, niejednoznacznych i nieoczywistych, wymykających się dominującym w kulturze wzorcom. Na marginesie warto zauważyć, że

w ujęciach historycznoliterackich lata 90. były często ujmowane głównie jako okres postmodernistycznych gier tekstowych, zawieszenia referencjalności, radykalnej ironii; na przykład Marta Součková pisała: „(...) dzisiejszy piszący artysta znika, rozplywa się w tekście” (Součková 2009, 38), „powrót podmiotu” natomiast miał być jedną z kluczowych zmian w literaturze w XXI wieku (Passia, Taranenkova 2014, 39). Twórczość kobiet z pierwszej dekady transformacji pokazuje, że ustalenia te wymagałyby pewnej korekty.

Sposobami na podkreślanie indywidualnej perspektywy były również poszukiwania formalne, porzucanie stabilnych struktur i form jako niewystarczających do uchwycenia zmiennych, dynamicznych relacji podmiotu z innymi ludźmi i światem, a przede wszystkim ograniczających w próbach opisu zagadnień tożsamościowych. Przekraczanie granic gatunków i dyskursów, niechęć zamknięcia tekstu w określonej formule, eksponowanie jego fragmentaryczności i procesualności prześledzić można chociażby w przywoływanych powyżej przykładach. U Chrobákovéj przeplatanie osobistej wypowiedzi dziennikowej, dotyczącej przede wszystkim macierzyństwa i związku, z uwagami publicystycznymi, komentarzami krytycznoliterackimi, fragmentami poetyckimi tworzy dynamiczną mozaikę, oddającą różne sposoby jednostkowego doświadczania świata, przenikanie się, konflikty, negocjacje między różnymi sferami działalności i przyjmowanymi rolami. Synkretyzm tekstu Závadovej, wykorzystywanie form dziennikowych czy epistolograficznych związane są z jego inicjacyjną tematyką, poszukiwaniem tożsamościowych punktów odniesienia, sprawdzaniem, a często również przekraczaniem różnego rodzaju granic. W prozie Farkašovej wyraźna jest obecność dyskursu filozoficznego i liczne fragmenty eseistyczne. Liryzacja wypowiedzi, rytmizacja języka, poetycka obrazowość są z kolei charakterystycznymi znakami tekstów Šikulovej. Poszukiwania relacji literatury i sztuk wizualnych są ważnym elementem twórczości Bodnárovej; na przykład w jednej części zbioru *blysk światła/blysk ciemności* (*bleskosvetlo/bleskotma*, 1996) proponuje „subiektywne interpretacje – impresje” znanych dzieł sztuki, aspekt wizualny eksponuje również w innych tekstach, jest także autorką poetyckich wideo-performensów, z których niektóre w formie określonej jako „wideo-opowiadania” zaprezentowała w tomie *2 drogi* (*2 cesty*, 1999), proponując eksperymentalną, hybrydyczną formę. Warto wspomnieć, że poszukiwania strategii artystycznych, polegające na poruszaniu się pomiędzy skanonizowanymi formami i stylami i prowadzące do powstawania jakości nowych i niejednoznacznych do sklasyfikowania, w niektórych przypadkach łączyć można z wykształceniem czy obszarem zawodowej działalności pisarek – Farkašová jest filozofką związaną ze środowiskiem akademickim, Bodnárová po studiach z zakresu historii sztuki pracowała w instytucjach kultury i pisała na tematy artystyczne, Chrobáková jako krytyczka i redaktorka do dziś należy do najaktywniejszych postaci słowackiego życia literackiego.

W odniesieniu do sfery tematycznej, ograniczając się do ogólnych uwag, zauważyć można preferencję dla zagadnień związanych z relacjami rodzinnymi i intymnymi, rozumieniem własnej pozycji w ich ramach, możliwościami samo-realizacji czy częściej – uzasadnianymi obowiązującymi kodami kulturowymi ograniczeniami wolności wyboru scenariuszy życiowych. Autorki interesuje

jednostka i jej usytuowanie w najbliższym otoczeniu, przestrzeń jej psychiki i emocji, postrzeganie relacji z innymi, rozumienie siebie w różnych aspektach i przyjmowanych rolach, natomiast zagadnienia społeczne czy kwestie uwikłania jednostki w tzw. wielką historię podejmowane są zdecydowanie rzadziej. Strefa codzienności, tradycyjnie przypisywana kobietom i w systemie kultury wartościowana niżej niż publiczna sfera „wielkich osiągnięć”, przestaje być w tekstach przezroczysta, oczywista i nieistotna, staje się środowiskiem, w którym doświadczanie życia jest najbardziej realne, wymaga wysiłku, zmusza do poszukiwania znaczeń, rozumienia i samo-rozumienia. Istotne jest, że pisarki dekonstruują i przewartościowują dominujące, będące częścią „wychowania ku kobiecości” wyobrażenia, związane chociażby z macierzyństwem (na przykład Farkašová i Bodnárová). Ważna jest również detabuizacja kobiecej cielesności i seksualności, przyznanie sobie oczywistego, chociaż nie dla wszystkich, co pokazały chociażby reakcje na debiut Závadovej⁵, prawa do pisania o własnym ciele, jego specyfice i życiu erotycznym. Zagadnienia patriarchalnej przemocy i reprodukcji męskiej dominacji są punktem wyjścia dla tekstów otwarcie feministycznych, zaangażowanych w krytykę relacji władzy, uprzedzeń i stereotypów. W latach 90. tę linię reprezentują utwory prozatorskie Juráňovej, na przykład z książki *Siete (Sieci, 1996)*, w której autorka wykorzystuje intertekstualność jako narzędzie krytyczne i dzięki nowej kontekstualizacji znanych tekstów kultury ukazuje ich zawoalowany opresyjny wymiar. W odniesieniu do utworów współzałożycielki Aspektu można mówić o ich, wyznaczonej konkretną perspektywą i niezatajanej, modelowości; wymiar rewizjonistyczny ukazujący, jak przekazywane chociażby w bajkach, tradycjach, sposobach wychowania kody kulturowe służą utrwalaniu nierówności i niesprawiedliwości, uzupełniany jest wymiarem afirmacyjnym – prezentacją możliwości wyjścia poza przypisane role i poszukiwaniu przestrzeni wolności i samorealizacji.

Lata 90., jak podkreślałem wcześniej, stanowią początek procesu przemieszczania się pisarstwa kobiet z peryferii do centrum, w pierwszej dekadzie transformacji obszar ten stopniowo zyskiwał coraz większą widoczność w polu literackim, jego kontury i znaczące elementy zostały zarysowane, stwarzając podstawy do dynamicznego rozwoju w XXI wieku. Z dzisiejszej perspektywy można, moim zdaniem, mówić o przełomowej zmianie w literaturze słowackiej, współczesna pozycja pisarstwa kobiet potwierdza, że ograniczenia obecne we wcześniejszych okresach straciły swoją moc, doszło do istotnych przewartościowań na płaszczyźnie świadomości społeczno-kulturowej, bardziej otwarte i odważniejsze są formy samoidentyfikacji i autorefleksji, w tym myślenia o własnej sprawczości i wartości własnego głosu. Dla zainicjowania tego procesu warunki stworzyła transformacja ustrojowa, która umożliwiła przyspieszony rozwój refleksji nad przyczynami i konsekwencjami nierówności płci, inspirowanej także globalnymi koncepcjami feministycznymi. Najważniejsza okazała się jednak gotowość ko-

⁵ „Dręczy mnie pytanie, o czym autorka będzie pisała, kiedy już nikt nie będzie z nią chciał sypiać. Kiedy przestaną się wokół niej kręcić dążący tylko do zaspokojenia starsi i młodszy mężczyźni” – tak we wstępie recenzji prozy Závadovej pisał jeden z krytyków (Svetovň 1999, 272).

biet do przyjęcia roli aktywnych podmiotów w procesach demokratyzacji zachodzących na różnych polach, także w dziedzinie literatury.

Bibliografia (References)

- Chrobáková (Chrobáková-Repar), Stanislava. 1997. *Krutokradma*. Banská Bystrica: Drewo a srd.
- Chrobáková (Chrobáková-Repar), Stanislava. 1999. „Literatúra v diskusii I”. *Slovenská literatúra* 46 (1): 1–14.
- Čúzy, Ladislav. 2007. „Próza”. W *Slovenská literatúra po roku 1989*, red. Igor Hochel, Ladislav Čúzy, Zuzana Kákošová, 89–136. Bratislava: Literárne informačné centrum.
- Czermińska, Małgorzata. 2000. *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*. Kraków: Universitas.
- Farkašová, Etela. 1994. „Slovo na úvod”. W *Espresso Eva*, red. Peter Andruška, 3–8. Bratislava: Odkaz.
- Filadelfiová, Jarmila, Bútorová, Zora. 2010. „Sľubné začiatky a vzdialené horizonty rodovej rovnosti”. W *Kde sme? Mentálne mapy Slovenska*, red. Martin Bútora et al., 366–372. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, Kalligram.
- Haugová, Mila. 1995. „Písanie je skrytý boj so smrťou”. Wywiad przeprowadził Martin Kasarda. *Dotyky* 7, (9–10): 2–4.
- Juráňová, Jana, Cviková, Jana. 2010. „Čo sme našli v trinástej komnate feminizmu?”. W *Kde sme? Mentálne mapy Slovenska*, red. Martin Bútora et al., 373–383. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, Kalligram.
- Juráňová, Jana. 1999. „Dnes ma to už nezaujíma”. Wywiad przeprowadziła Stanislava Chrobáková. *Romboid* 34 (6): 42–60.
- Kraskowska, Ewa. 2000. „O tak zwanej »kobiecości« jako konwencji literackiej”. W *Krytyka feministyczna. Siostra teorii i historii literatury*, red. Grażyna Borkowska, Liliana Sikorska, 200–212. Warszawa: Instytut Badań Literackich.
- Kraskowska, Ewa. 2001. „Kilka uwag na temat powieści kobiecej”. W *Cialo i tekst. Feminizm w literaturoznawstwie – antologia szkiców*, red. Anna Nasiłowska, 235–249. Warszawa: Instytut Badań Literackich.
- Kršáková (Hučková), Dana. 1999. „So spadnutou reťazou”. *Rak* 4 (4): 83–84.
- Kršáková (Hučková), Dana. 2005. „Situácia súčasnej slovenskej literatúry, 2”, iLiteratura, <https://www.iliteratura.cz/clanek/17305-situacia-sucasnej-slovenskej-literatury-2> (dostęp: 17.12.2025).
- Majerek, Rafał. 2021. „Rok 1989 w literaturze słowackiej – problematyczna cezura”. *Prace Filologiczne. Literaturoznawstwo* 11 (14): 93–106.
- Marčok, Viliam. 2004. „Premeny fabulárnej prózy”. W idem. *Dejiny slovenskej literatúry III. Cesty slovenskej literatúry druhou polovicou XX. storočia*, 170–291. Bratislava: Literárne informačné centrum.
- Passia, Radoslav, Taranenková, Ivana, red. 2014. *Hľadanie súčasnosti. Slovenská literatúra začiatku 21. storočia*. Bratislava: Literárne informačné centrum.
- Příhodová, Daniela, Farkašová, Etela. 2009. *Klub slovenských prozaičiek Femina v literatúre a kritike. Profily a rozhovory*. Martin: Matica slovenská.
- Součková, Marta. 2009. *P[r]ózy po roku 1989*. Bratislava: Ars Poetica.